

İstedadlı şagirdlərlə işin təşkili

Elnarə Məmmədova
BMLK-nın praktik psixoloqu

Açar sözlər: İstedadlı şagird, pedaqoji-psixoloji texnologiyalar, dərslər, maarifləndirmə və həvəsləndirmə, monitoring beynəlxalq əməkdaşlıq.

Ключевые слова: талантливый ребенок, педагогико-психологические технологии, учебник, просвещение и стимулизация, мониторинг, международное сотрудничество.

Key words: talented pupil, pedagogical-psychological technologies, text-book, enlightenment and stimulation, monitoring, international co-operation.

Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin təlimdə fəallaşdırılmasına təsir edən amillərdən biri də müasir tələblərə cavab verən dərslərlərdir. Aydın ki, dərslər şagirdin hazırlığını lazımi səviyyədə təmin etmirsə, şagirdin ona marağı azalır, çünki bir qayda olaraq, mövcud psixoloji-pedaqoji texnologiyaya əsasən dərslərin məzmununu ayrı-ayrı mövzular üzrə mü-təxəssislər, psixoloq, pedaqoq, metodist, müəllim və başqaları müəyyənlaşdırir. Dərslərlərin keyfiyyəti və effektivliyi nəzəri və praktik cəhətdən sınaqdan çıxmış meyarlarla əsasən qiymətləndirilir. Dərslərlə iş zamanı şagirdin dərşetmə qabiliyyətləri də üzə çıxır.

Bununla yanaşı, istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsinin optimal yollarının axtarılması təlimdə aktual məsələ olmaqla həm də pedaqoji-psixoloji araşdırmaların mərkəzində duran problemlərdəndir. Xalqın milli sərvəti sayılan istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, inkişafı, onların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, söz yox ki, ölkəmizin gələcəyinə töhfə edən ən sanbalı təminatdır. Qədim yunanlara görə istedad torpaq

altındakı mərmərə bənzəyir. Onu üzə çıxarsan mərmərdir, çıxarmasan torpaqda yatan naməlum bir əşyadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)" istedadlı uşaqların müdafiəsi istiqamətində dövlət siyasətini ifadə edən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində atılan həlledici addımdır. İndi Azərbaycanda istedadlı uşaqların əməyi dövlət səviyyəsində qiymətləndirilir, hətta onların bəzilərinə xüsusi təqaüd verilir.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən istedadlı uşaqların erkən aşkarlanması üsulları, diaqnostikası, təlim-tərbiyə məsələlərinə dair elmi araşdırmalar və onların işlənilməsi, xüsusən bunların dərslərlə bağlı olması ilə əlaqədardır. Yalnız müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra psixoloq və pedaqoqların bu mövzuya tez-tez müraciət etməsi ona aktualıq verdi. İndi hamı başa düşür ki, istedadlı uşaqlar barədə danış-

maq, onların inkişafının dəstək-lənməsi və onlara lazımi şəraitin yaradılması məktəbin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu məqsədlə yaradılan ixtisaslaşmış məktəb-liseylər də zamanın tələbidir. Belə məktəblər istedadlı uşaqlarla işin planlı şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edir. İndi bütün dünyada bu məqsədlə müxtəlif testlərdən istifadə olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" müsabiqəsinin qaliblərinin sayı ildən-ilə artır. İndi müəllimlərimiz arasında Prezidentin Sərəncamı ilə ən yaxşı müəllim adını alanlar çoxdur. Potensial imkanı olan şagirdlərin içərisindən ən istedadlıların seçilməsi, onlarla ardıcıl iş aparılması və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaq pedaqoji kollektivin əməlinə çevrilmişdir.

Bu sahədə aparılan planlı və məqsədyönlü işlər davam etdirilir. Hər şeydən əvvəl fərdi qaydada istedadlı şagirdlərə yanaşılmanın pedaqoji-psixoloji əsasları müəyyənlaşdırılır. Belə şagirdlər sinif rəhbərləri, praktik-psixoloq tərəfindən vaxtaşırı və hərtərəfli müşahidədən keçirilir, onların hərəkətləri ardıcıl izlənilir və bəlosliklə də nəyə qadir olduqlarının üzə çıxarılmasına imkan və əminlik yaranır.

Psixoloqların haqlı fikirləri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, "istedad daim yeni olan yeganə yenilikdir". Lakin təlim prosesində bu məsələ birdən-birə üzə çıxmır. Onun müəllim tərəfindən nəzarətinə həmişə ehtiyac duyulur. Bunun üçün onların bir sıra xüsusiyyətlərinin də öyrənilməsi lazım gəlir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, adətən, istedadlı uşaqlar daha həssas, daha duyğulu, daha emosional olurlar. Görkəmli psixoloqların sözləri ilə desək, mühitdə "potensial"ı "kinetik"ə çevirən hərəkətverici qüvvə tapanlıdır. Məktəbimizdə öz biliyini uşağın istedadının inkişafına sərf etməkdən yorulma-

yan müəllimlərimiz az deyildir. Vaxtilə A.P.Çexov deyirdi ki, istedadlı adamlara hörmət etmək tərbiyəli adamın ən yaxşı keyfiyyətlərindən biridir. Müəllim bu işə şəraitli vəziyyəti kimi yanaşmalıdır, bu sahədəki işindən zövq almalıdır.

Bu baxımdan istedadlı uşaqların intellektual və yaradıcı fəaliyyəti daha effektiv formada cəlb edilməsinin reallaşmasına müəllimlərimiz tərəfindən ciddi və ardıcıl say göstərilir. Təcrübə göstərir ki, yalnız bu yolla uğur qazanmaq olar.

Müasir təhsil konsepsiyası şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının üzə çıxarılmasını və inkişaf etdirilməsini dövrün başlıca psixolo-pedaqoji problemi kimi mənəvləndirir. Hazırda məktəbin qarşısında duran ümdə məsələlərdən biri də hər bir şagirdin inkişaf etməsi üçün optimal şəraitin təmin edilməsidir. Bu məsələnin tezliklə həll edilməsi həm valideynlər, həm də bütünükdə cəmiyyət təhsildən, məktəbdən və müəllimlərdən gözləyir. Lakin bu gün praktik psixologiyanın nailiyyətlərindən faydalanan məktəb istedadlı şagirdlərin bütöv, kamill bir şəxsiyyət kimi formalaşması sahəsində layiqli uğurlar qazana bilər. Çünki bu işdə psixoloji biliklərə istinad etmək çox vacibdir.

İlk əqli qabiliyyətlər testini Halton tərtib etmişdir. Onun fikrincə, intellekt sensor qabiliyyətləri termini ilə ifadəli bilər. Lakin əqli qabiliyyət testlərinin, başqa sözlə, intellekt testlərinin sistemli tədqiqi C.M.Keftelin adı ilə bağlıdır. Ancaq əqli qabiliyyətlərin testləşdirilməsi metodu A.Binenin araşdırmaları sayəsində geniş yayılmağa başlamışdır.

O da diqqət mərkəzində saxlanılır ki, istedadlı uşaqlarla işləyən kadrların ixtisasının yüksəldilməsi ön planda durmalıdır. Bu kadrlar güclü pedaqoji və psixoloji hazırlıqla işlənməli, yeniliklərdən xəbərdar olmalıdırlar.

İstedadlı uşaqlara dövlət dəstəyi və

müdafiəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərdən məktəbdə çox səmərəli qaydada istifadə edilməsi də yaxşı nəticələr verir. Bu yolla xüsusi istedadlı uşaqlarla iş sahəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişafının da təmin edilməsinə marağ göstərilir. Aydındır ki, dərslərlərdəki informasiyalar istedadlı uşaqları qane etmir. Bu məqsədlə istedadlı uşaqların işin informasiya təchizatını təmin etmək tələbi də yaddan çıxarılmamalıdır.

Bütün bu işlərin nə dərəcədə effektivliyini aşkarlamaq üçün məktəbdə rəhbərlik tərəfindən monitorinqlər keçirilir. Bu şəkildə nəzərdə tutulan işlərdən gözlənilən nəticələrin xülasəsi də ürək açan olur. Dövlət proqramının reallaşmasına müvafiq olaraq məktəbdə bir sıra şərtlərin təminatı da görülən işlərdə əlaqələndirilir.

Bu təlimatə dərslərlərin nəşri də daxildir. Çap işi artıq beş yüz ildir ki, inkişaf edir. Praktiki olaraq lap əvvəllərdən nəşr olunmuş kitablar, dərslərlər xalqın maarifləndirilməsini çox sürətlə qabağa apararaq kütləvi tədris vasitəsi kimi dəyərləndirilir.

Məktəbdə təhsil alan istedadlı uşaqların tərbiyə və təliminin keyfiyyəti dərhal üzə çıxır. Aydındır ki, istedadlı uşaqların müdafiəsi sahəsində ictimai-dövlət idarəetmə sistemi tərəfindən aparılan siyasət valideynlər, müəllimlər və şagirdlər arasında geniş təbliğ olunduqda, istedadlı uşaqların işin səfərbər edilməsi daha asan olur.

İstedadlı uşaqlarla iş aparılmağa yardımçı olan müəssisələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi də uşaqların oxuduğu məktəbi maraqlandırır.

İstedadlılarla işin istiqamətləri və onların problemlərinin geniş işıqlandırılması sisteminin yaradılması məqsədilə mətbuatdan da yararlanmaq lazımdır.

Həm istedadlar haqqında, həm də onun aparılması üsullarına dair mətbuatda az yazılır getmir. Bu barədə qazanılan uğurlara dair informasiyalar da kifayət qədərdir.

Məktəblər arasında istedadlı uşaqların qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasını psixoloji-pedaqoji əsaslarının, onların sosializasiya və psixoloji adaptasiya qanunauyğunluqlarının dərindən işlənilib hazırlanması da əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

İstedadlı uşaqlarla artıq müəyyən təcrübəyə malik olan pedaqoji kadrların iş təcrübəsinin yayılması da zəruridir.

1) İstedadlı uşaqların intellektual və yaradıcı fəaliyyətə şəvq edən şərtlər öyrənilməli və tətbiq edilməlidir. Bunun üçün istedadlı uşaqların məlumat bankının kompüterdə yerləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Şagirdlərin bilik səviyyəsinə dərslərlərin təsiri dənəlməzdir. Aydındır ki, dərslərlərdən çox şey asılıdır. Çünki o, hər şeydən əvvəl kütləvi tədris vasitəsidir. Hələ XVII əsrdə Komenski başa düşmüşdü ki, təhsildə keyfiyyətin əsas faktorlarından biri də qüsurlu dərslərlərdir. Ona görə də dərslərlər orta səviyyəli deyil, elmi olmalıdır, müsbətlər, müxtəlif oyunlar ilk növbədə dərslərdəki bilikdən qidalanmalıdır.

İstedadlı uşaqların rayon, şəhər, respublika olimpiadalarının keçirilməsinə cəlb edilməsi diqqət mərkəzinə saxlanılmalıdır. Uşaq texniki yaradıcılığı, turistik-kursiya, bioloji-ekoloji fəaliyyət sahələrini əhatə edən yarışların, sərgi və müsabiqələrin respublika səviyyəsində təşkilində məktəbin istedadlılarının da iştirakı təmin edilməlidir.

İstedadlı uşaqların qabaqcıl alim, məşhur idmançılar və mədəniyyət xadimləri tərəfindən həmiyyəti götürülməsinin təcrübədən keçirilməsi də yaxşı nəticələr verə bilər və verir də. İstedadlı şagirdlərin

ümumtəhsil fənləri üzrə olimpiada müsabiqələrinin turnirlərinə hazırlanması da bu tədbirlərə daxildir.

İstedadlılarla iş istiqamətində aparılan problemlərin həllində təcrübəli müəllimlər tərəfindən əldə edilən təcrübələrdən də müntəzəm istifadə olunur. Ən qabaqcıl müəllimlərin köməyi ilə istedadlı uşaqlarla işləyən müəllimlərin bilavasitə onların istedadının üzə çıxarılmasına kömək edən tədris metodiki vasitələrlə təmin edilməsinə, o cümlədən bu sahədəki müəllif proqramların, diaqnostik-didaktik materialların, metodiki tövsiyələrin də əldə olunması işi reallaşdırır. Milli kurikulunun tələblərinə uyğun olaraq, müəllimlər üçün vasitələr, şagirdlər üçün iş dəstəklərinin, fənlər üzrə testlərin olmasına da müsbət hal kimi baxılmalıdır.

İstedadlı uşaqlar üçün elmi-kütləvi ədəbiyyatların nəşr edilməsi, elmi-kütləvi jurnalların çap edilməsi işinə də məktəb öz köməyini əsirgəməməlidir.

Görülən işlərin nəticəsinin öyrənilməsi, istedadlıların artımının izlənilməsi məqsədilə müntəzəm monitorinqnin keçirilməsinə də müsbət hal kimi baxılmalıdır.

İstedadlı şəxsiyyətin istedadının aşkar edilməsi və özünün şəxsiyyət kimi formalaşmasının peşəkarcasına inkişaf etdirilməsi üzrə seminar və praktik konfransların keçirilməsi və burada müəllimlərin iştirakı həmişə yaxşı nəticələr verir. Dərslərlə müəllimləri ilə görüşlər də maraqlı olur.

Məktəb rəhbərləri istedadlı uşaqlarla işləyən aparıcı pedaqoqların ixtisasının artırılması, müvafiq kurslara göndərilməsini də nəzərdən qaçırmamalıdır.

2) Maarifləndirmə və həvəsləndirmə məqsədilə istedadlı uşaqların sosial müdafiəsi və dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsinə dair nümunələr də vaxtaşırı valideynlərin və uşaqların nəzəri-

nə çatdırılır. Həm də müəyyən uğurlara nail olmuş istedadlı uşaqların qabiliyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslərlə yanaşı, məktəblərin təcrübəsi əsasında hazırlanan metodiki tövsiyələr diqqətlə öyrənilməli və məktəbdə yaradıcılıqla tətbiq olunmalıdır.

3) İstedadlı uşaqlarla iş istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına dair məlumatlar da təbliğ olunmalıdır. Ümumtəhsil məktəb fənləri üzrə beynəlxalq olimpiadalarda istedadlı uşaqların iştirakının təmin edilməsinin məktəbin ən böyük nailiyyəti hesab olunması indi qabaqcıl məktəblərdə əsas prinsip kimi qəbul olunmuşdur.

İstedadlı uşaqların üzə çıxarılması və inkişafı üçün deyilənlərdən əlavə bu gün bir sıra aktual məsələlər də vardır.

Təşəbbüskar, yaradıcı təfəkkürə malik istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onların miqdarı və təhsillərinin səviyyəsi həmişə mühüm siyasi göstərici kimi izlənilir. Bu, ölkənin hər yerində yüksək səviyyəli fəaliyyət göstərməyə qadir olan və onun gələcək inkişafını təmin edən yaradıcı intellektual kadrların yetişməsinə hazırlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə təhsilin yüksək keyfiyyət və sağlamlıq rəqabət əsasında inkişaf etməsi vacib faktorlardandır.

Pedaqoqların fikrinə, bu gün daim yenilənməyə qadir olan məktəb şagirdlərinin informasiya fəzasında oriyentasiya qabiliyyətinin inkişafını nəzərdə tutan yenilikçi və tədqiqatçılığa meyilli yaradıcı şəxsiyyətlərin formalaşmasına tam hazır olmalıdır.

Bu məqsədlə məktəb uşaqların tədqiqatçılıq işləri fonunda layihə, şagird elmi cəmiyyətlərinə, o cümlədən elmi dünyagörüşünün formalaşmasına həsr edilən yuxarı və aşağı sinif şagirdlərinin iştirakı ilə təşkil edilmiş elmi cəmiyyətlərin

fəaliyyətinə cəlbinin genişləndirilməsinə şəraitin yaradılması da tələb olunur.

Müasir təhsil fəzasına fiziki sağlamlıq möhdüyyətləri olan şagirdlərin də cəlb olunması, söz yox ki, onların sosiallaşması probleminə kömək etmişdir. Axı bu uşaqlar hər hansı yolla özlərinin çatışmazlıqlarını unutmalı, ya da onu hiss etməməlidirlər.

Ölkəmizdə 2004-2005-ci tədris ilindən başlayaraq Dünya Baxış Təşkilatı "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar: mövqelər, təcrübələr və siyasət" pilot layihəsini həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həyata keçirilən ilk inklüziv təhsil layihəsi olmuşdur. Layihənin məqsədi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların öz həmyaşıdları ilə eyni şəraitdə təhsil almaq hüququnu təmin etməkdir. Hazırda Dünya Baxış Təşkilatının bu layihəsi çərçivəsində 164 xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq inklüziv təhsilə cəlb edilib və təhsilini müvafiqyyətlə davam etdirir.

Bələ bir təhsil təşəbbüsü ilə çıxış etmək yerinə düşərdi ki, müasir məktəb bu gün öz işini yeni bir istiqamətdə, yəni istedadlı uşaqların axtarışı və onlara şəxsiyyətlərinin formalaşması aspektində qursun. İstedadlı uşaqların müdafiəsi və dəstəyi sisteminin yaradılması dedikdə isə aşağıdakıların təklif kimi irəli sürülməsi çox aktualdır:

- maddi və mənəvi stimulların tətbiqi sisteminin qurulması. Müxtəlif qiymətli konkursların, məsələn, ayrı-ayrı istiqamətlərdə: bədii estetik, vətənpərvərlik, turistik-dişarşınslıq və s. "İlin şagirdi" tipli konkursların təşkili; istedadlı şagirdlərin müxtəlif səviyyələrdə mükafatlarla təltif edilməsi;

- istedadlı şagirdlərin yaradıcı meyillərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maddi-texniki bazanın (xüsusi laboratoriyaların, emalatxanaların, idman zal-

larının, studiyaların, texnologiyaların və s.) təşkil arzu olunan nəticəyə təkan verə bilər.

Bələ tədbirlərin xüsusi istiqamətdə qoyulması respublika üzrə Dövlət proqramının reallaşmasına məktəbin töhfəsi kimi baxılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, yaz, yay və qış təilləri zamanı müxtəlif elmi konfransların təşkili istedadlıların seçiminə asanlaşdırır. Bələ şagirdlərin haqqında bütün informasiyaların məlumat bankında mütəmadi toplanması, onlara sonrakı dəstəyin göstərilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu işdə isə təkcə dövlətin deyil, həmçinin ənənələrimizə sadıq qalaraq imkanlı şəxslərin, kommersiya strukturlarının, ictimai təşkilatların və s. köməyindən də faydalanmaq olar.

Məktəblərin təcrübəsinə əsaslanaraq, hər bir istedadlı şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı təmin edən mühitin yaradılması üçün bir sıra yeni təkliflər də irəli sürə bilərik:

- istedadlı uşaqların üzə çıxarılmasının və dəstəyinin daha mükəmməl forması hesab edilən məktəb olimpiadaları və müsabiqələri sisteminin genişlənməsi, olimpiadaların 1-4-cü və 7-11-ci sinif şagirdləri arasında da keçirilməsi, internet - olimpiadalarda iştirak edilməsi, müxtəlif tipli konfrans və seminarların keçirilməsi;

- təhsil müəssisələrində tədris alanların şəxsi nailiyyətlərinin qeydiyyatı sisteminin təkmilləşdirmək, ən yaxşı 11-ci sinif şagirdi adına layiq görülmən məktəblilərin bu nailiyyətlərinin onların ali məktəblərə qəbulu zamanı nəzərə alınması da vacib faktorlardandır. İstedadlı uşaqlarla işləyən müəllimlərin maddi marağının artırılması kimi işlərdə maliyyə məsələlərinin də nəzərə alınması yaxşı olardı;

- respublikamızın paytaxt və əyalət universitetləri istedadlı uşaqlarla təbabət,

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)".

2. Bayramov Ə. İstedadların seçilməsi və inkişafının bəzi psixoloji problemləri. // Azərbaycan məktəbi, 1990, № 7.

3. Zamanov A. İstedadın aşkar edilməsi və inkişafı. // Gənc istedad, 2008, № 1.

4. Əlizadə Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedagoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005.

Э.Мамедова

Организация работы с талантливыми детьми

Резюме

В статье рассматривается развитие потенциальных возможностей одаренных учащихся, отмечается значение внедрения условий, стимулирующих одаренных учащихся к интеллектуальной и творческой деятельности, о необходимости в этом направлении международного сотрудничества и о положительных результатах обмена опыта.

Е.Маммадова

The work with the talented students

Summary

The article focuses on the development of the potential opportunities of talented students. The importance of involving talented students to intellectual and creative activity, its stimulating, international collaboration and sharing of experiment is emphasized.

kosmonavtika, riyaziyyat və digər elmlər sahəsində distansion olimpiadalar təşkil etməklə və bələ şagirdlərin dünyanın və MDB-nin digər universitetlərinin keçirdiyi analoji tədbirlərə qoşulmalarına şansların yaradılması istedadlı uşaqların inkişafı üçün çox böyük məkan yaratmış olardı;

- gənc istedadlar informasiyanın ayrılma mərhələsində və sistemləşdirilməsində, yəni internet, kitabxana resurslarından istifadənin alçatan olmasına görə tədris müəssisələrinin köməyinə arxalanmalıdır;

- bunun üçün isə bu resursların formalaşması işi də olduqca vacibdir. Milli elektron, elmi arxivlər, kitabxanalar və eləcə də bütün dünyaya məxsus informasiya mənbələrinin alçatan olmasına tədris ocaqlarının bilavasitə köməyi istedadlıların nailiyyətlərinin artmasına səbəb olar;

- istedadlı uşaqların əlavə dəstəyi kimi onların xəlfəlaşması - hamının qarşısında onlara tərifnamələrin təqdim edilməsi uşaqların özünə inamını artırır.

İstedadlı uşaqlar yalnız və yalnız istedadlı müəllimlərin yanında ustalaşa bilərlər. İstedadlı uşaqlarla işdə bütövlərinin yaradılması professionallıq olmadan mümkün deyil. Daima işləməyi və psixoloji dəstək göstərməyi bacaran pedaqoqlar istedadlı uşaqların taleyində aktiv iştirakçıya çevrilirlər. Bələ pedaqoqların dəstəyi onları ruhlandırır, onlara məktəbi bitirəndə düzgün ali təhsil müəssisəsini seçməkdə, yəni onların peşə tayinində vacib rolunu oynayır.

Bir sözlə, bütün səviyyələrdə bu proqramın yerinə yetirilməsi birdəfəlik tədbirlərlə kifayətlənməməli, sistem şəklinə düşməlidir.

Xuxarda deyilən işlər özü də tam sistemə düşməmişdir. İnamlı demək olar ki, artıq onun təməli qoyulmuşdur. Əminlik ki, gələcək illərdə bunlar barədə fərqli hesablaşmalarımız olacaqdır.